

Едуард АФОНІН, Андрій МАРТИНОВ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ АРХЕТИПИКИ

Постановка проблеми. Реформаторські починання, які набирають сили у вітчизняній науці, актуалізують увагу до розвитку наукових шкіл. Особливо тих, які мають напрацювання щодо виходу на світову наукову спільноту та вагомий евристичний потенціал.

Актуальність теоретико-методологічного дискурсу. Камуфляж і маски-«балаклави» є символами нашого революційного часу, який переживає Україна. Майдан 2004 р. і Євромайдан 2013–2014 р. вивели на поверхню суспільної рефлексії глибинні архетипні риси соціальної психіки українського народу. Це поживає науковий інтерес до вивчення зазначених тенденцій.

Інформація про подію стає фактом, коли вона залучається у світоглядну систему знань. Теоретико-методологічними завданнями залишається опис явищ соціального світу, їх інтерпретація з метою вироблення відповідних наукових підходів. Системна криза провокує відхід від норм раціонального мислення в середовищі еліти й у масовій свідомості. Міфи постають як чуттєве ставлення людини до світу, який сприймається у певному містичному синтезі. Фактично саме міфи були першими історіями дохристиянських народів. На цьому етапі розвитку соціологічних знань ключовим завданням є переведення несвідомого у певну рефлексію, яка має допомогти зрозуміти актуалізовані суспільні міфи.

Унаслідок десакралізації держави й влади управління стає технологією, заснованою на науковому знанні. Знання – сила, не більше того, але у демократичному суспільстві це знання має бути інформацією, доступною багатьом. Смысл або значення – це завжди ціннісне ставлення до факту. Перекопувати вдається тих, хто апіорі готовий перекопуватися. За Е. Дюркгеймом, колективні уявлення не залежать від особистої природи індивідів. Вихідні схеми життєдіяльності, поведінки та орієнтації у світі людина здобуває в процесі засвоєння мови та мовлення, тобто ще до стадії допонятійної інтеоризації здобутків культури. Саме тоді формуються глибинні підвалини людського досвіду, які відкладаються у мовних структурах. Зміни мовних звичок призводять до трансформації ментальних установок.

При цьому зазначена тенденція є властивою не лише індивідуальній свідомості, а і суспільній свідомості та ментальним конструктам локальних цивілізацій. У нульові роки ХХІ століття вперше у світовій історії в глобальному масштабі міських жителів стало більше, ніж сільських. Відповідно змінюються на глобальному рівні стереотипи, норми й цінності повсякденності. Різні форми глобалізації починають резонувати та «розігривають» світ до ризикованої межі. Ознаками цього є частіші регіональні й локальні війни, технічні та екологічні катастрофи, економічні й фінансові кризи, терористичні акти та комп'ютерні віруси. Світова економічна криза, яка розпочалася восени 2008 р. і невідомо коли закінчиться, мотивує дослідження впливу архетипів на несвідоме й на світовий фінансовий ринок [14, с. 32].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська (київська) школа архетипики сформувалася як міждисциплінарний науковий

**АФОНІН
Едуард,
AFONIN
Eduard,**

доктор соціологічних наук, професор, засл. діяч науки і техніки України, професор кафедри державної політики та суспільного розвитку Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

Анотація: У статті показано основні етапи становлення української школи архетипики. Розглянуто теоретичні та методологічні питання розвитку відповідних наукових досліджень.

Ключові слова: архетип, архетипика, українська школа архетипики.

УДК 316.012

МАРТИНОВ

Андрій,

MARTYNOV

Andrii,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, м. Київ.

Анотація: У статті показано основні етапи становлення української школи архетипики. Розглянуто теоретичні та методологічні питання розвитку відповідних наукових досліджень.

Ключові слова:

архетип, архетипика, українська школа архетипіки.

УДК 316.012

напрямок досліджень, тісно пов'язаний з аналітичною психологією К.-Г. Юнга, типологією Майєрс-Бріггс, творчістю соціологів Е. Афоніна й О. Донченко, психодіагноста Л. Бурлачука, культуролога Б. Кримського, історика А. Мартинова та політолога Ю. Романенка.

Можна виділити декілька основних етапів становлення теоретико-методологічних засад української школи архетипики. Перший: створення та адаптація до масових опитувань проєктивно методики «Колірних переваг» (1987–1992 рр., Е. Афонін), особистісного опитувальника «БАД» (2000–2002 рр., Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко). Другий: соціологічний моніторинг суспільних змін в Україні з 1992 р., у Російській Федерації – з 2010 р., в Республіці Білорусь – із 2010 р. Третій: концептуалізація в соціетальній (з 1994 р.), циклічній (з 1996 р.) і власне архетипічній (з 2002 р.) парадигмах. Актуальний етап розвитку української школи архетипики також пов'язаний із проведенням у 2010–2013 рр. теоретико-методологічних семінарів з міжнародною участю «Архетипіка і державне управління» за участю понад 150 науковців із 11 країн світу. У рамках ТМС–2013 р. був організований Перший щорічний міжнародний конкурс молодих учених, які працюють у парадигмі архетипики. Загалом були опубліковані фундаментальні дослідження Е. А. Афоніна [1; 2; 3; 4].

У контексті архетипічної теорії психосоціальної культури державного управління дослідила О. В. Сушій [15]. Вагомим внеском у розвиток теорії архетипики стали монографії О. А. Донченко, присвячені впливам архетипів на соціальне життя та політику, а також менеджмент [8; 9; 10; 11]. Предметом дослідження О. Боровицької стали архетипні витоки довіри у розвитку дитячої психіки [7]. Соціально-філософський сенс категорій «архетип» і «культура» розкрито у статті А. Большакової [5]. Ця авторка також досліджує проблематику впливу архетипів на творчість [6].

Огляд невіршених завдань. У пост-класичну епоху замість суто раціональних підходів почали пояснювати онтологію та феноменологію людини через поняття дії, комунікації, влади, лібідо тощо. Соціальні фобії також пов'язані із функціонуванням архетипів. Зрештою, якщо певна ситуація мислиться як реальна, вона може бути реальною за своїми наслідками. Синтезувати окремі напрямки наукових досліджень у парадигмі архетипики і покликана українська школа архетипики.

Мета статті. полягає у демонстрації евристичного потенціалу теоретико-методологічних підходів до дослідження динаміки розвитку української школи архетипики.

Вклад основного матеріалу. Верифікація залишається важливим дослідницьким інструментом, який надає можливість контролювати процес установлення істинності теоретичних положень шляхом їх емпіричної перевірки за допомогою досвіду. Ключовими питаннями, лаконічні відповіді на які автори статті шукають у цьому форматі наукової творчості, є наступні: «Що є розпізнавальними знаками архетипів?», «Наскільки „цифрові” соціетальні показники можуть корелюватися з вільною волею соціального суб'єкта?»

Нагадаємо, що швейцарський психолог Карл Густав Юнг (1875–1961) оновив античні терміни «arche» (початок) і «typos» (образ), які разом виявляють ідею першо-образу. Архетип у юнгівському розумінні – це вроджені психічні структури, які перебувають в основі колективного несвідомого та проявляють себе у снах, міфах, леген-

дах і казках. Архетип – це колективна пам'ять людства, закладена в кожній особистості апіорі.

Архетипи впливають на всі конструкти соціальності. Це і повсякденна сфера життя, звички, традиції й норми соціального контролю. Це і соціальна організація, актуальні соціальні інститути, політична організація суспільства. Це і уявлення суспільства про себе та навколишній світ. Це і мотиваційні, інтеракційні процеси та соціальне структурування. Марксистська традиція приділяє особливу увагу суспільній свідомості. Відомим є постулат: ідеї стають матеріальною силою, коли вони оволодівають масами. Але і маси, оволодівши ідеями, можуть їх спотворити.

Колективне несвідоме співіснує разом з індивідуальним несвідомим. «Наша психологія тягне за собою довгий хвіст, – писав К.-Г. Юнг, – який складається з усієї історії індивідуального роду, нації, Європи й усього людства» [18, с. 55]. У 2013 р. в українському перекладі була видана праця К.-Г. Юнга «Архетипи і колективне несвідоме», яка містить у собі статті, опубліковані автором у 1933–1955 роках [20]. Водночас К.-Г. Юнг проводить диференціацію між особистим несвідомим, яке складається переважно з витіснених із свідомості уявлень, і колективним несвідомим, яке властиве всім, передається спадково і є основою індивідуальної психіки. Зокрема, К.-Г. Юнг розшифровує архетипи «аніма-аніmus», «тінь», «трікстер», «мати», «дитина». Теоретично визнається безкінечна множина архетипів колективного несвідомого.

Загалом змістом колективного несвідомого є архетипи як символічні структури історії та культури, які асоціюються з тематичним матеріалом свідомого й несвідомого функціонування людських цінностей. Символіка архетипу співвідноситься з ідейним або образним змістом так, що за всіх конкретно-історичних варіацій цього змісту незмінною залишається легітимізація цінностей через ці символи.

В історії філософії поняття архетипу розглядається як прототип «вічних ідей ейдосів» (Платон та його послідовники) та колективного підсвідомого (К.-Г. Юнг). Вторгнення колективного несвідомого провокує не лише індивідуальні, а й масові психози, заворушення, війни, тоталітаризм.

Кожен народ має свої специфічні архетипи, доступні розумінню тих його представників, які сприймають світ, відчувають і переживають його так, як їхні пращури. Дослідження архетипів є неодмінною умовою глибокого осмислення національних культур, їх сутності й особливостей. Специфіка менталітету зумовлена особливістю історичного досвіду народу та його духовного життя, що проявляється у стереотипах його поведінки й мислення, колективних уявленнях та архетипах культури. Менталітет культивується не лише через настанови та звички, а і через культуру емоційного життя.

Постмодерне суспільство намагається керувати не ідеями, а бажаннями людей. Як зазначав Г. Лебон, «Великі історичні події є лише відкритими проявами прихованих змін у думках людей» [12, с. 5]. У праці «Психологічні типи» К.-Г. Юнг виділив два інтегральні типи – екстравертів та інтровертів [19, с. 34]. Дослідження Г. Айзенка (1951) підтвердили спадкову обумовленість цих характеристик. До домінуючих психічних функцій К.-Г. Юнг відносив сенсоріку й інтуїцію, мислення та емоції, раціональність та ірраціональність.

Американський психолог Д. Кейрсі, в свою чергу, виділив чотири психологічних типи: 1) Прометей (інтуїтивно-логічний) – це мислитель теоретик, частка яких у суспільстві складає до 10 % популяції, 2) Епіметей (сенсорно-плануючий) – мислитель-практик, до 40 % популяції, 3) Аполлон (інтуїтивно-чуттєвий) – художні натури, можуть складати до 40 % популяції, 4) Діоніс (сенсорно-імпульсивний) – не схильні до сентиментальності й романтизму, до 10 % популяції; це – практичні нонконформісти.

Кожен психологічний тип має власні ціннісні пріоритети. Люди інтуїтивно-логічного типу віддають перевагу творчості й життєвій мудрості, але їм властива нестабільна самооцінка. Сенсорно-плануючий тип орієнтується на активну діяльність. Його представникам властива надмірна самовпевненість. Інтуїтивно-чуттєвий тип

відає перевагу творчості, розвагам. Він є чутливим до емоційного клімату у соціальної групі. Сенсорно-імпульсивний тип орієнтується на матеріально забезпечене життя, не вміє підпорядковуватися зовнішній владі.

Архетипи є глибинними смисловими зв'язками, які утворюють споконвічні засади культури людства в цілому, але існують і для окремих історичних локальних культур, які разом становлять всесвітню історію та глобальну й локальну соціальну реальність. Архетип – це не певна субстанція, яка не потребує нічого для свого існування, окрім самої себе. Можна стверджувати, що без архетипів немає соціуму, але й без соціуму немає архетипів. Архетип – це не абстракція, створена теорією. Необхідно уникати гіпостазування, тобто семантичної помилки, що полягає в «опредметненні» абстрактної сутності архетипу, наданні йому предметного існування.

Архетипи функціонують на рівні індивідуального несвідомого, колективного несвідомого та локально-цивілізаційного несвідомого. На макрорівні маємо справу із суб'єктами свідомої дії. На макрорівні діють надіндивідуальні утворення. Зокрема, у часово-просторовому континуумі маємо справу з «архетипом час-простір» (еон як часова протяжність, яка не має ні початку, ні кінця, або дволиккий Янус). Структура соціального часу – лінійна або циклічна – завжди пов'язана з архетипом розвитку. Час – це вимір, усвідомлення терміну, послідовного людського існування у співставленні з не нашими термінами, порядками та послідовностями [16, с. 374].

Архетипне відрізняє одну націю від іншої на рівні структур колективного несвідомого, яке часто виконує латентні функції (за Р. Мертоном), зокрема через механізми емоційної інтоксикації. Вплив на реальні сутності замінюється маніпуляціями зі словами та поняттями. Однак суспільства гинуть внаслідок комунікативного хаосу, коли немає правдивої мови взаєморозуміння.

Розуміння кожного архетипу залежить від складної ієрархії культурних кодів як системи символів для зберігання, опрацювання й передавання інформації про певну культуру, дії людей, соціальних груп і соціальних інститутів, норми й цінності. Наші пращури не лише спільно добували їжу та їли, але і формували спільні колективні уявлення.

Системний підхід – єдина методологічна основа, на якій може бути розглянуто природу соціальних процесів у внутрішніх і зовнішніх зв'язках з архетипами, в яких вони існують як цілісна система. Система існує не в природі, а у свідомості. Події, діячі, ролі, групи й соціальні інститути як складові соціальної системи існують одночасно в різних підсистемах: культура, структура, процес.

Архетип може транслюватися у свідомості як певний інформаційний знак і розглядатися як біо-психосоціальна єдність. Архетип – надкласовий феномен, якщо розуміти під соціальним класом майнову стратифікацію за ознакою нерівномірності розподілу влади та пов'язаного з нею доступу до сукупних ресурсів певного суспільства.

Задля колективної рефлексії потрібна колективна пам'ять як сховище знань, ідей, образів і смислів. Кожна історична епоха створює свій тип героя, який керується не лише певною ідеологією, а і ментальністю. Ідентичність є психосоматичним станом, який існує на основі не лише знання про себе, а і почуття впевненості, поваги до себе. Той, хто втратив повагу до себе, є агресивним до інших. Той, хто щиро пишається своєю культурою, той не боїться чужого.

Опис архетипів співіснує між поетичною метафоричністю та граматичною точністю соціальної науки, між природним, соціальним і предметним світами. Архетипи створюють універсум символів, які впорядковують історію народів, консолідуючи минуле, сучасне й майбутнє. «Світ повсякденного життя має характер верхнього, або, – як позначив його Альфред Шюц, – є „архетипом” наших переживань реальності» [17, с. 126].

Психічно хвора особа жалкує за своїм минулим, жаліється сучасним, боїться майбутнього. Колективні уявлення формуються не з персонального досвіду, а виробляються спільними роздумами й стають першою формою суспільної свідомості.

Релігійні архетипи при цьому виступають як єдність світогляду, віри та норм поведінки. Радикальна зміна суспільних цінностей руйнує структурно-функціональні механізми соціуму.

Соціетальні характеристики віддзеркалюють ціннісно-сміслові орієнтири. Свідомість без комунікації є неможливою. Соціальний еволюціонізм обґрунтовує домінування у процесі розвитку ендогенних факторів над екзогенними. Тобто, провідним визнається один вид зв'язку у соціальній реальності, а саме причинно-наслідковий, але ігнорується не менш важливий тип зв'язку – взаємозалежність соціальних суб'єктів. Наприклад, причинно-наслідкові соціальні зв'язки проявляють себе у часовому вимірі (подія А, щоб бути причиною події Б, повинна передувати їй у часі), натомість соціальний взаємозв'язок проявляє себе у просторовому вимірі, тобто певні ресурси, що належать суб'єкту А, не можуть одночасно належати суб'єкту Б, доки ними володіє суб'єкт А. Отже, лінійний причинно-наслідковий підхід моделює співіснування різних суспільств як своєрідну гру з ненульовою сумою, а просторову ієрархію суспільств у глобальному вимірі підміняє хронологією їх розвитку.

Ознаки психічного розладу суспільства як наслідку соціальної катастрофи: уражена гідність, егоїзм, звуження інтересів і переживань, тенденція до фанатизму, високий рівень амбіцій без амуніції, агресивність, суперменство й істеричність. Ознаки здоров'я суспільства: самоконтроль, висока фрустраційна лабільність, прийняття ризиків невизначеності, заперечення утопізму, здатність до логічної обробки інформації, критичність мислення, оптимізм.

Цікавий матеріал для розмірковування над проблематикою взаємозв'язків між соціетальними характеристиками та архетипами дав вибух несвідомого на Євромайдані. Давно доведено, що реальні або уявні графічні зображення різної форми й кольору впливають на психічний стан людини. Наприклад, ламана лінія з гострими кутами створює враження різкої зміни, викликає почуття тривоги. Квадрат пов'язується з уявленнями про завершеність, коло – про космічну безкінечність, гармонію. Червоний колір збуджує, фіолетовий заспокоює, жовтий концентрує увагу, а синій і червоний її розсіюють. Помаранчевий провокує амбіцію, збуджує енергію. Слова з конкретним змістом мають більший сугестивний вплив, ніж абстракції. Чим вищим є ступінь абстракції, тим менший він має сугестивний вплив. Цей емпіричний матеріал потребує подальшого аналізу.

Важливим напрямком досліджень є проблема взаємовпливів міфів та архетипів. Чимало народів світу мають схожу «логіку міфу». У всіх наявна космогонія, тобто розповіді про творення навколишнього світу. Не менш поширеними є міфи про час (хронос як простий календарний час і кайрос як ціннісно навантажений подіями час). Заслугують на увагу онтологічні міфи про життя та смерть (у термінології З.Фройда – Ерос і Танатос). Поширеними є «міфи інтеракційні»: про любов і ненависть, про добро й зло, війну та мир, а також «гендерні архетипи» – чоловіче / жіноче (у китайській термінології «їнь – янь»). А. Ф. Лосев у праці «Діалектика міфи» (1930) визначає міф як «особистісне буття, дане історично» [13, с. 10]. Семантичне наповнення міфу як соціального феномену є комунікацією між архетипами та соціетальними характеристиками суспільної свідомості.

Спеціальний метод опису міфологічних і соціальних структур у термінах бінарних опозицій був широко представлений на початку XIX ст., розвинутий М. Бахтіним, але найбільше він пов'язується з ім'ям французького антрополога К. Леві-Строса. Йдеться про шість бінарних шкал-опозицій: «екстраверсія – інтроверсія» (шкала Айзенка), «емоційність – прагматичність», «іраціональність – раціональність», «інтуїтивність – сенсорність», «екстернальність – інтернальність» (локус-контроль зовнішній чи внутрішній), «екзекутивність – інтенціональність» (гендер) [4, с. 358].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Архетипіка виконує евристичну функцію (слугує здобуттю нового знання), функцію синтезу знань (об'єднує в собі інші поняття), методологічну (задає кут дослідницького інтересу) та логічну (впорядковує інші поняття). Атрибутами архетипів є все «міфічне», представлене у

нашій повсякденності. Історичний процес як соціальне явище є не просто ментальним конструктом свого соціального часу, а і «приховує» в собі прадавні соціальні практики різноманітних соціальних суб'єктів. Фальсифікація є висуненням контраргументів щодо власної теорії. Вирішення цього завдання залишимо нашим наступним публікаціям.

Література:

1. Афонін Е. А. Людська ідентичність та особливості її впливу на політику й державне управління / Е. А. Афонін // Концептуальні засади взаємодії політики й управління. – К., 2010. – С. 265–289.
2. Афонін Е. А. Психокультура України: «помаранчевий перехід» / Е. А. Афонін, О. А. Донченко, В. О. Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 77–93.
3. Афонін Е. А. Соціетально-психологічний чинник трансформації українського суспільства і соціетальна структура кризового суспільства / Е. А. Афонін // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 3–11.
4. Афонін Е.А. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – Х., 2008. – 504 с.
5. Большакова А. Ю. Архетип – концепт – культура / А. Ю. Большакова // Вопросы философии. – 2010. – № 7. – С. 40–47.
6. Большакова А. Ю. Имя и архетип: о сущности словесного творчества / А. Ю. Большакова // Вопросы философии. – 2012. – № 6. – С. 28–39.
7. Боровицька О. Архетипні витоки довіри: дитяча ідентичність в умовах перманентного очікування / О. Боровицька // Соціальна психологія. – 2012. – № 3. – С. 81–91.
8. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика / О. А. Донченко. – К., 2001. – 334 с.
9. Донченко О. А. Феноменологія архетипу і соціальні / О. А. Донченко // Соціальна психологія. – 2010. – № 5. – С. 3–12.
10. Донченко О. А. Архетип як носій колективної пам'яті / О. А. Донченко // Соціальна психологія. – 2010. – № 6. – С. 3–11.
11. Донченко О. А. Архетиповий менеджмент / О. А. Донченко. – Кіровоград, 2012. – 262 с.
12. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон // Психология масс. Хрестоматия. – Самара, 2006. – 450 с.
13. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев. – М., 1990. – 250 с.
14. Миловидов В. Д. Подсознательные финансы: все ли на финансовом рынке определяет сознание? / В. Д. Миловидов // Мировая экономика и международные отношения. – 2014. – № 1. – С. 32–42.
15. Сушій О. В. Психосоціальна культура державного управління / О. В. Сушій. – К., 2012. – 344 с.
16. Шкуратов В. А. Сверхбыстрое время – новые времена? / В. А. Шкуратов // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под. ред. Л. П. Репиной. – М. : Руг, 2010. – 960 с.
17. Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття «символічний універсум» / О. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 4. – С. 124–136.
18. Юнг К.-Г. Аналитическая психология / К.-Г. Юнг. – СПб, 1994. – 240 с.
19. Юнг К.-Г. Психологические типы / К.-Г. Юнг. – М., 1996. – 250 с.
20. Юнг К.-Г. Архетипи і колективне несвідоме / К.-Г. Юнг. – Львів, 2013. – 588 с.